

Προκλήσεις μετά την οικονομική κρίση

Από τον ΜΙΧΑΛΗ ΨΑΛΙΔΟΠΟΥΛΟ

Κωστής Βαΐτσος, Βλάνης Μισός, *Κρίσεις και προκλήσεις. Η νέα κανονικότητα*, Πατάκη, Αθήνα 2022, σελ. 416

Το βιβλίο *Κρίσεις και προκλήσεις*, αν και αυτόνομο, αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια των προβληματισμών δυο προηγούμενων βιβλίων των συγγραφέων. Το ένα ήταν αφιερωμένο στην περιφέρεια της Πελοποννήσου, στην ανάπτυξη και τις προοπτικές της εν μέσω κρίσης (2013)¹, ενώ το δεύτερο εξέταζε την ελληνική οικονομία όπως αναδύοταν από την περίοδο των μνημονίων 2010-18 (2018)².

Μέσα από μια αναπτυξιακή σκοπιά, ο λόγος της οποίας θυμίζει μια σύγχρονη εκδοχή των στρουκτουραλιστών / διαρθρωτικών οικονομολόγων της δεκαετίας του 1960 και τις έρευνες του Αργεντινού πρωτεργάτη τους, Ραούλ Πρέμπις (Raúl Prebisch), το παρόν βιβλίο περιλαμβάνει μια ευρεία ποικιλία θεμάτων οικονομικής πολιτικής που εκτείνονται από το θεσμικό πλαίσιο και τις κατεστημένες διεθνείς ανισότητες, μέχρι το παραγωγικό σύστημα, το χρέος, την αγορά εργασίας και τον ρόλο του Κοινωνικού Κράτους. Ορισμένα εξ' αυτών είναι θέματα που ο Κωστής Βαΐτσος έχει αναλύσει στο παρελθόν (1980)³.

Το βιβλίο κατανέμεται σε εννέα κεφάλαια κι έναν επίλογο όπου συνοψίζονται ορισμένα κεντρικά συμπεράσματα. Ξεκινώντας την ανάλυσή τους από την δεκαετία του 1990 οι συγγραφείς καταγράφουν, αναλύουν και εξηγούν τις οικονομικές επιπτώσεις μιας έντονης και ιστορικά καθοριστικής δεκαετίας που ακολούθησε την προσφυγή της Ελλάδας σε ΕΕ και ΔΝΤ. Μεταξύ άλλων, παρουσιάζουν αναλυτικά τους όρους της «επεκτατικής δημοσιονομικής λιτότητας» που επιβλήθηκαν και ανιχνεύουν τις βασικές αιτίες που οδήγησαν την Ελλάδα σε αδιέξοδο δρόμο μιας «τιμωρητικής», όπως λένε, λιτότητας.

Υπό το πρίσμα της Αναπτυξιακής Πολιτικής Οικονομίας, οι προσεγγίσεις της οποίας λησμονήθηκαν από πολλούς τις προηγούμενες δεκαετίες, οι συγγραφείς αποτυ-

Οι παλιοί μας φίλοι Άνγκελα Μέρκελ, Βόλφγκανγκ Σόμπλε και ο Ζαν-Κλωντ Γιούνκερ, στις 18 Σεπτεμβρίου 2017. Η κοντόφθαλμη καγκελάριος δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις βλέψεις του Πούτιν στην Ουκρανία γιατί «*πήρχε πάντα το πρόβλημα Ελλάδα, έσπασα τη λεκάνη μου*», όπως δήλωσε στον *Spiegel* στις 24 Νοεμβρίου 2022. Η ιστορία δεν έχει γραφτεί ακόμη.

τώνουν τις μακροχρόνιες αδυναμίες της ελληνικής οικονομίας. Με νηφάλιο τρόπο καταγράφουν τις δυσκολίες που ανέκυψαν ιστορικά και που την βαραίνουν μέχρι και σήμερα. Δεν χωράει αμφιβολία ότι η κύρια αφορμή της ανάλυσης τους δίδεται από την τρέχουσα «κρίση», την οποία χαρακτηρίζουν πολυεπίπεδη, πολλαπλή, βαθιά, διαχρονική και «μόνιμη». Αναφορικά με το τελευταίο, η *μονιμότητα* στην οποία αναφέρονται εκφράζει την μακρά ιστορική διάσταση των προβλημάτων τα οποία χρονίζουν, εμμένουν, καθηλώνουν και φτάνουν μέχρι και στο σημείο, πολλές φορές, να καταργούν τις προσπάθειες ανάκαμψης ή και ανάπτυξης του κοινωνικο-οικονομικού ιστού που συγκρατεί τη χώρα μας στην Ευ-

ρωπαϊκή Ένωση και στη Δύση.

Για τους συγγραφείς, η τρέχουσα περίοδος αποτελεί τομή, ένα «τέλος εποχής» της μεταπολιτευτικής περιόδου. Τα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά της ελληνικής οικονομίας περιγράφονται από δομικές παραγωγικές αδυναμίες, τεχνολογική στασιμότητα, ελλείμματα και υπερχρέωση (ιδιωτική και δημόσια). Όλα τα παραπάνω, αποδίδονται ως διαρθρωτικές αδυναμίες, βαθιά ριζωμένες και εμπειδωμένες στο πρότυπο ιστορικής εξέλιξης της ελληνικής οικονομίας και εμφανίζονται ως καθοριστικοί παράγοντες στασιμότητας και αποδυνάμωσης.

Οι συγγραφείς επισημαίνουν την ανάγκη συμπερίληψης των ιστορικών προδιαγραφών, αλλά και την ανάγκη κατανόησης

των πολλαπλών διδαγμάτων που αντλούνται από την έρευνα και την ανάλυση των θεσμών. Μια από τις βασικές τους θέσεις είναι η ανάγκη εμπέδωσης της άποψης ότι οι κρίσεις στον σύγχρονο καπιταλισμό δεν είναι συγκυρικά φαινόμενα, απλές αποκλίσεις από την μακρά αναπτυξιακή τροχιά των δυτικών οικονομιών. Αντίθετα, οι κρίσεις αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της ιστορικής εξέλιξης, είναι «δομικά πολυεπίπεδες, συχνά ιδιαίτερα ισχυρές και, το κυριότερο, ενταγμένες σε ελλειπτικά μη ουδέτερα πρότυπα οικονομικής διακυβέρνησης» (σ. 21). Το τελευταίο, αναφέρεται στο πλαίσιο παραδοχών της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης, γνωστής ως Συναίνεση της Ουάσιγκτον (Washington Consensus), που

προσδιόρισε τη διεθνή πολιτική οικονομία από τη δεκαετία του 1980 έως και τις μέρες μας. Σε αυτή την ιδεολογική προσέγγιση, οι συγγραφείς αποδίδουν τη σύνδεση μεταξύ μέτρων πολιτικής και τις εντεινόμενες οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες. «Οι πρωταγωνιστικοί μηχανισμοί των μέτρων πολιτικής που περιλαμβάνονται στην προαναφερόμενη "συνάντηση" συνδέουν λειτουργικά, και πρωτίστως ιδεολογικά, την αύξηση του ΑΕΠ με την αντίστοιχη ανεμπόδιση, διεθνώς ή και εγχωρίως, διακίνηση κερδοσκοπικών και άλλων πλεονασματικών κεφαλαίων» (σ. 46).

Συνδυαστικά, οι Βαϊτσος και Μισός, αντιμετωπίζουν την Ελλάδα ως μια δικτική οικονομία σε «μόνιμη κρίση» που αδυνατεί συστηματικά να διαχειριστεί αποτελεσματικά τις διαφοροποιημένες διεθνείς διαταραχές που ανακύπτουν, όπως η πανδημία του Covid-19 ή και οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις, που πρέπει να είναι αναμενόμενο ότι θα ανακύπτουν. Η μονομηνία, δεν είναι βέβαια ανυπέρβλητη, αλλά η δυσκολία της υπέρβασης κρίνεται από τη βαρύτητα της ιστορίας ενός τόπου η οποία αποτελεί παρακαταθήκη που δεν αφορά μόνο την αποτίμηση του παρελθόντος, αλλά σύμφωνα με την οποία ορίζονται οι μελλοντικές της δυνατότητες.

Στο πλαίσιο ιστορικής ανάγνωσης για την κατανόηση των μελλοντικών προοπτικών, δύο παραδείγματα της προσέγγισης που ακολουθούν οι συγγραφείς ξεχωρίζουν. Πρώτον, ο ρόλος της Γερμανίας ως ηγέτιδας βιομηχανικής δύναμης και ως κεντρικού διαχειριστή της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατανοείται ιστορικά, μέσα από τον μεταπολεμική της διαδρομή (σ. 136-138). Δεύτερον, με αντίστοιχο ιστορικό τρόπο κατανοείται η διαμόρφωση της ΕΟΚ, κατόπιν ΕΕ, καθώς και η στρεβλή και δυσλειτουργική όπως τονίζουν οι συγγραφείς σχέση της με τη χώρα μας (σ. 177-184).

Παράλληλα, εάν θα έπρεπε να τοποθετηθεί κανείς στο ζήτημα των βασικών αιτιών πρόκλησης των προβλημάτων της ελληνικής οικονομίας, έτσι όπως αυτά καταγράφονται στο βιβλίο και να επιλέξει μεταξύ του εάν αυτές οφείλονται σε εγγενείς ή σε εξωγενείς παράγοντες, θα λέγαμε ότι οι συγγραφείς κλείνουν ήπια και συστηματικά προς την δεύτερη επιλογή. Οι συγγραφείς χωρίς να παραγνωρίζουν τις εγχώριες ευθύνες διαχείρισης των ασκούμενων πολιτικών και το ευρύτερο θεσμικό περιβάλλον της πάλας ποτέ Εννιαίας Αγοράς, σήμερα της ΕΕ, υποστηρίζουν ότι η τελευταία κατέχει ουσιαστικό ρόλο και ότι η θεσμική λειτουργία του μηχανισμού ένταξης μας στην ΕΕ, διακρίνεται από δυσανάλογο βάρος στον επιμερισμό των ευθυνών. Για τον ρόλο της Γερμανίας, ειδικότερα, και την εξασφάλιση των εθνικών συμφερόντων της από τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι

συγγραφείς είναι ιδιαίτερα αιχμηροί. Τονίζουν την αδιάλλακτη στάση της απέναντι σε μεταρρυθμίσεις που διατηρούν την κατάσταση παραγωγικής αδυναμίας της Ελλάδας, στερώντας ουσιαστικούς βαθμούς ελευθερίας στην άσκηση πολιτικής και αξιοποίησης αναπτυξιακών ευκαιριών. Το εγχείρημα της ολοκλήρωσης εξελίσσεται σε «μια οικονομικά πιο γερμανική Ευρώπη» (σ. 125).

Εξετάζοντας τα δεδομένα των συνολικών τραπεζικών ροών του συστήματος των χωρών του ευρώ, οι συγγραφείς τονίζουν μια σειρά σημαντικών ανισοτήτων που εκφράζονται στις διαφορές μεταξύ πλεονασμάτων και ελλειμμάτων, τα οποία καταγράφονται με τρόπο ώστε το γιγαντιαίο κλίμακας συνολικό πλεόνασμα της Γερμανίας που προέρχεται τόσο από εμπορική δραστηριότητα όσο και από τις καθαρές διασυννοριακές κεφαλαιακές ροές στην Ευρωζώνη, να υπολογίζεται σε 1.26 τρισεκατομμύρια ευρώ (2021), σχεδόν ίσο με το αντίστοιχο έλλειμμα των χωρών που απαρτίζουν τη Νότια Ευρώπη.

Παράλληλα, εκτός από την υπερχρέωση της ελληνικής οικονομίας, οι συγγραφείς δίνουν έμφαση και στην ταυτόχρονη διαδικασία αποεπένδυσης που πραγματοποιήθηκε επί μία, τουλάχιστον, δεκαετία (2010-2019) υπονομεύοντας τις αναπτυξιακές προοπτικές και τις ικανότητες μόνιμης επιστροφής της σε μια οικονομική κανονικότητα. Σημαντική παράμετρος είναι ότι το συντριπτικό ποσοστό της συνολικής «επενδυτικής δραστηριότητας» στην Ελλάδα κατέχουν διαχρονικά τα νοικοκυριά και το κράτος, με τις (μη χρηματοοικονομικές) επιχειρήσεις να διαδραματίζουν έναν περιορισμένο ρόλο, στοιχείο που ερμηνεύει ή και εξηγεί –εν μέρει– την διατήρηση της παραγωγικής αποδυνάμωσης.

Επιπρόσθετα οι συγγραφείς τονίζουν ένα εξαιρετικά σημαντικό θέμα, αυτό των ρηχών παραγωγικών διασυνδέσεων της ελληνικής οικονομίας. Παράλληλα, υπογραμμίζουν και τις θετικές των νοικοκυριών στη διαμόρφωση του ιδιαίτερα σημαντικού ανθρώπινου κεφαλαίου που ρέει μέσω μετανάστευσης ανεκμετάλλευτο προς τις ευρωπαϊκές –κυρίως– οικονομίες. Όμως, αυτή η ιδιάζουσα πολύτιμη εκροή βασίζεται στα διαχρονικά, ενίοτε έντονα, ελλείμματα του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Οι Βαϊτσος και Μισός δεν σχετίζουν το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου μόνο με τα τελικά προϊόντα, αλλά και με τα ενδιάμεσα που είναι αναγκαία στις παραγωγικές διαδικασίες και η έλλειψή τους επιτείνει τις αδύναμες διασυνδέσεις της οικονομίας. «Από αναπτυξιακής πλευράς, τόσο υψηλές σχετικές συμμετοχές εισαγόμενων οικονομικών αγαθών... θέτουν ουσιαστικά καθοριστικά όρια ... στον έλεγχο της μακροοικονομικής δυναμικής» υπογραμμίζουν (σ. 34).

Οι συγγραφείς παρουσιάζουν τη δική τους εκδοχή για την έκβαση της διαπρα-

μάτευσης της ελληνικής κρίσης ως αποτέλεσμα της άνιστης ισχύος μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ και τη συμμετοχή των διεθνών φορέων (π.χ. ΔΝΤ) και προσωπικοτήτων (π.χ. ο Γερμανός Υπουργός Οικονομικών, Βόλφγκανγκ Σόμπλε). Ο χρόνος που είτε «χάθηκε», είτε, εσκεμμένα, αφέθηκε να κυλήσει για την ανάληψη πρωτοβουλιών διαχείρισης του χρέους μέχρι και το PSI του 2012, διόγκωσε το μέγεθος του προβλήματος, δυσχέρανε τη θέση της Ελλάδας απέναντι στους εταίρους, και αναδιέταξε τις δυνάμεις των διεθνών πιστωτών στην ανάληψη συγκροτημένων πρωτοβουλιών. Σύμφωνα με το συμπέρασμά τους η αδιαπραγμάτευτη, τιμωρητική, και παραδειγματική, εφαρμογή ενός μίγματος οικονομικών ιδεοληψιών ήταν πολυμέτωπη: α) Το πρώτο μνημόνιο είχε ως στόχο των απεγκλωβισμό των γαλλο-γερμανικών τραπεζών από την κατοχή των ελληνικών ομολόγων και την μετάθεση των ευθυνών αποπληρωμής του χρέους στο εσωτερικό της χώρας, β) το εμπροσθοβαρές οικονομικό πρόγραμμα εσωτερικής υποτίμησης και λιτότητας που απαιτήθηκε δημιουργήσει πολιτική αστάθεια, γ) παρατηρήθηκε εκροή κεφαλαιουχικών στοιχείων προς το εξωτερικό και δ) η απειλή της εξόδου από το ευρώ ασκούσε έντονες πολιτικές πιέσεις επί σπουδών των μεταρρυθμίσεων. «Η όλη διαχείριση ανέδειξε και τις προεκτάσεις που θα μπορούσε να δημιουργήσει, ως πολιτικό και οικονομικό προηγούμενο, η αντιμετώπιση της Ελλάδας και για άλλους υπερχρεωμένους αλλά και πολύ μεγαλύτερους Ευρωπαίους εταίρους» (σ. 109).

Η μελέτη της οικονομικής ανισότητας στην Ελλάδα καταλαμβάνει επίσης περίοπτη θέση στο βιβλίο. Από τη μία μεριά, οι δαπάνες των νοικοκυριών αλλάζουν επίπεδο (μειώνονται), αλλά και σύνθεση. Το καλάθι του νοικοκυριού επαναπροσδιορίζει τις ανάγκες του σε συνθήκες λιτότητας επικεντρώνοντας την κατανάλωση σε πιο βασικά, στοιχειώδη αγαθά. Ακόμα και δαπάνες για την υγεία και την υγιεινή του πληθυσμού, φαίνεται να υποβιβάζονται σε μια προσπάθεια επαναξιολόγησης των προτεραιοτήτων του εισοδηματικά χαμηλότερου 50% του πληθυσμού. Ιδιαίτερα, η επιβολή του υψηλού ΦΠΑ, έπληξε την κατανάλωση στα φτωχότερα στρώματα.

Από την άλλη μεριά, η ανισότητα εντείνεται και με την θεσμοθέτηση ευέλικτων εργασιακών σχέσεων και την ευρεία προσφορά θέσεων μερικής απασχόλησης. Εδώ, οι συγγραφείς προβαίνουν και σε μια συνεισφορά που ξεφεύγει από τις καθιερωμένες κριτικές περί χαμηλού εισοδήματος, οι οποίες, αν και ισχύουν, δεν αναγνωρίζουν πάντοτε την αντιαναπτυξιακή πλευρά των μέτρων απορρύθμισης στην Ελλάδα. Έτσι, οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η σοβαρή και έντονη αντιστοιχία με-

ταξύ της προσφοράς εργατικού δυναμικού υψηλών γνώσεων και της ζήτησης απασχόλησης χαμηλής ειδίκευσης, δημιουργεί μια δυναμική που την χαρακτηρίζουν "unlearning by doing", δηλαδή την απαξίωση του υψηλού επιπέδου γνώσεων του αποκτήθηκαν στα Πανεπιστήμια από μια εσωτερική αγορά εργασίας που δεν ανταποκρίνεται στις υψηλές δυνατότητες των νέων εργαζομένων.

Ολοκληρώνοντας, οι συγγραφείς αναλύουν τις μεταλλάξεις τις οποίες υπέστη το Κοινωνικό Κράτος στην Ελλάδα, ως συνέπεια των μνημονιακών μεταρρυθμίσεων. Επί της ουσίας, το Κοινωνικό Κράτος αντικαταστάθηκε από αυτό που ονομάζουν «δίχτυ προστασίας», δηλαδή ένα μικρής κλίμακας και ανήγχορο σύστημα επιδοματικής πολιτικής που επικεντρώνεται στα πολύ χαμηλά εισοδήματα.

Παράλληλα, η ευρύτερη αρχιτεκτονική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αποτελεί αντανάκλαση της ανισότητας παραγωγικής ισχύος των εταίρων, λειτουργώντας ώστε να εκλείπει κάποιος ουσιαστικός μηχανισμός άμβλυνσης των διαφορών τους. Οι τρέχουσες συζητήσεις για την θεσμική αλλαγή των κανόνων λειτουργίας της Ευρωζώνης είναι άγνωστο αν θα οδηγήσουν σε θετικές για την Ελλάδα αλλαγές. Έτσι, οι συγγραφείς εκφράζουν την άποψη ότι παρότι πλήρες μέλος, η Ελλάδα μοιάζει να βρίσκεται σε διαδικασία μακράς προσαρμογής καθώς η μεταρρυθμιστική της προσπάθεια κινδυνεύει να κρίνεται συνεχώς ανεπαρκής. Ειδικά την περίοδο 2010-2018, τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής εφαρμόστηκαν χωρίς την αναγνώριση των δομικών προβλημάτων του παραγωγικού της ιστού και η ανάληψη υποχρέωσης εφαρμογής πλεονασμάτων στον προϋπολογισμό έως το 2060 αποτελεί έναν ακόμα περιορισμό για την άσκηση διαθρωτικής πολιτικής στο μέλλον.

Συμπερασματικά η μελέτη των Βαϊτσος - Μισός είναι μια ολοκληρωμένη ανάλυση της πορείας της ελληνικής οικονομίας τα τελευταία 30 χρόνια. Μπορεί να μη συμφωνεί κανείς με πλευρές της ανάλυσής τους ή να διαφωνεί με τα επιχειρήματά τους, αλλά δεν μπορεί να αποφυγει τον διάλογο και την αντιπαράθεση μαζί τους, αν είναι καλής πίστης και έχει σοβαρά επιχειρήματα. ▲

1. Κ. Βαϊτσος, Β. Μισός, *Η νέα οικονομική γεωγραφία της Πελοποννήσου*, Gutenberg, Αθήνα 2013.
2. Κ. Βαϊτσος, Β. Μισός, *Πραγματική Οικονομία. Εμπειρίες ανάπτυξης, κρίσης και φτωχοποίησης στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα 2018.
3. D. Seers and C. Vaitos (eds.), *Integration and Unequal Development: The Experience of European Economic Community*, Macmillan Press, 1980.